

Проблеми еволюції українського земельного ринку 80–90-х рр. XIX ст.

Земельний ринок України є по-своєму унікальним явищем в її історії, яке мало місце лише в дуже незначний проміжок часу. Його специфіка полягала в тому, що, на відміну від ринку аграрного, невід'ємною складовою якого він, власне, і є, ринок земельний може існувати лише за умови перетворення землі на товар, який "продається і купується подібно до всякого іншого товару" [1]. Але щоб стати товаром, тобто вільно переходити шляхом купівлі-продажу від одного господаря до іншого, земля повинна мати відповідну свободу для такого переходу. Як товар вона повинна мати також попит і відповідну йому пропозицію тощо. Не можна сказати, що попит на землю існував за феодальної доби. Відповідні дослідження засвідчують якраз протилежне [2]. Проте в умовах замкнутості, становості феодального землеволодіння земля ще не мала тоді необхідної свободи руху як товару. Не мала вона такої свободи і за радянських часів, коли була націоналізована державою. Зрештою, не має вона поки що відповідних ознак товару і в пострадянський період. Отже, для капіталізованого земельного ринку в Україні найоптимальніші умови для існування були створені лише впродовж незначного історичного періоду – від скасування кріпосного права і до перемоги радянської влади, тобто в другій половині XIX і на початку XX ст., Саме тоді були створені "полная свобода отчуждения и приобретения, движение и мобилизация земли – основные черты капиталистической земельной собственности, земли как товара" [3]. Нижче пропонуємо ознайомитись із еволюцією земельного ринку в період остаточного утвердження в економіці України товарно-грошових виробничих відносин та їх перемоги в її аграрному секторі.

Початок 80-х років співпав із цілим рядом знакових подій в історії Російської імперії XIX ст. та тих українських земель, які входили на той час до її складу. 1 березня 1881 р. у Петербурзі членами терористично-народницької організації "Народна воля" було вбито імператора-визволителя Олександра II та покладено край його демократичним реформам 60–70-х років [4]. Його син і наступник Олександр III також вдався до здійснення ряду реформ, спрямованих на зміцнення позицій дворянства, втрачених ним після скасування кріпосного права. В історії вони відомі під назвою "контрреформ 80–90-х рр. XIX ст." [5]. Окрім того, імператорським указом від 28 грудня 1881 р. в межах імперії було скасовано тимчасово-визвольний стан для колишніх поміщицьких селян, яких перевели на

обов'язковий викуп. У межах України під дію цього указу потрапили понад 100 тис. ревізьких душ селян [6], які отримали можливість активно включитися у ринково-поземельні відносини, що успішно розвивалися. Прямим наслідком активного виходу малозаможного селянства на земельний ринок стало заснування 18 травня 1882 р. Селянського, а у 1885 р. – Дворянського (для підтримки реанімованого дворянства) земельних банків. Нарешті, саме на початок 80-х років XIX ст. припадає, як це було встановлено радянськими істориками в ході тривалої наукової дискусії [7], остаточне утвердження капіталізованого способу виробництва та перемога товарно-грошових виробничих відносин в аграрному секторі економіки, в тому числі й у межах підросійської України. Все це мало суттєвий вплив на характер та еволюцію земельного ринку.

Детальне вивчення відповідних джерел переконує в тому, що з розвитком ринково-економічних відносин в аграрному секторі української економіки активність населення України на земельному ринку помітно зростає. За нашими підрахунками, виконаних на основі даних "Матеріалов по статистике движения землевладения в России", протягом 1881–1900 рр. в дев'яти українських губерніях, точніше в їх сільській місцевості (повітах), загалом було укладено не менш як 188945 торгових угод на купівлю-продаж землі, що приблизно у 2,7 разів перевищувало аналогічний показник 60–70-х років [8]. Основна маса таких угод, як і раніше, укладалась на Лівобережній Україні, що пояснювалося переважанням тут достатньо забезпечених верств колишніх державних селян, а також козаків, купців, міщан тощо. На її долю у 1881–1900 рр. припадало 123926, або 65,6% усіх торгово-поземельних угод, укладених у цей період в Україні в цілому [9]. На долю Правобережної України їх припадало 29448, або 15,6%, а на долю Південної України – 35571, або 18,8% від загальноукраїнського показника [10]. Їх розподіл за окремими губерніями був таким:

Полтавська – 54248 (28,8%); Волинська – 12481 (6,7%);

Чернігівська – 47796 (25,3%); Київська – 11630 (6,3%);

Харківська – 20782 (11,1%); Подільська – 5327 (3,0%);

Катеринославська – 8200 (4,3%);

Таврійська – 14947 (8,0%);

Херсонська – 11856 (6,4%),

Він засвідчує, що найбільш інтенсивний товарообмін землею спостерігався у трьох лівобережних губерніях, а найперше у Полтавській та Чернігівській. Найменша ж їх кількість укладалася у промислово розвинутих Катеринославській та Подільській губерніях. Така сама картина спостерігалася і в попереднє двадцятиліття. Однак при цьому відзначимо появу тенденції до вирівнювання темпів укладання угод між окремими районами

та губерніями України. Про це свідчить співвідношення показників укладання угод в 60–70-х (прийнято за одиницю) і у 80–90-х роках XIX ст. Воно має такий вигляд [11]:

Полтавська губ. – 1:2,4; Волинська губ. – 1:4,2;

Чернігівська губ. – 1:2,5; Київська губ. – 1:4,5;

Харківська губ. – 1:28; Подільська губ. – 1:3,2;

Катеринославська – 1:1,9;

Таврійська губ. – 1:3,6;

Херсонська губ. – 1:2,0.

Наведені вище показники переконливо свідчать про помітно вищі темпи зростання кількості торгових угод на Правобережній Україні порівняно з іншими українськими районами. Хоча за абсолютними показниками, наведеними вище, Правобережжя продовжувало помітно поступатися як лівобережному, так і південноукраїнському району.

Тенденція до поступового вирівнювання темпів еволюції земельного ринку в окремих районах України проглядається і при характеристиці земельних площ, які перебували в ринковому обігу. За нашими підрахунками, в межах України такої землі у 1881–1900 рр. нараховувалося близько 13,8 млн. дес. [12]. З них на частку Лівобережної України припадало понад 3,7 млн. дес., або 27,1% її загальноукраїнської кількості. Відповідно, на долю Правобережної України припадало більше ніж 3,9 млн. дес., або 28,6% такої землі, на долю Південної України – понад 6,1 млн. дес., або 44,3% від загальноукраїнського показника. На губерньському рівні найбільше землі в ринковому обігу перебувало в межах Херсонської губ. – понад 2,2 млн. дес., або 16,2% від загальноукраїнського показника. Другий показник мала Катеринославська губ. – 2048 тис. дес., або 14,9%, третій – Волинська губ. – 2047 тис. дес., або 14,8%. За ними з помітним відставанням перебувала Таврійська губ. – понад 1,8 млн. дес., або 13,2%, за якою йшли показники двох лівобережних губерній: Полтавської – близько 1,4 млн. дес., або 9,9 % і Харківської – понад 1,3 млн. дес., або 9,8%. Найменша кількість землі в ринковому обігу перебувала в цей період у Київській – близько 1,2 млн. дес., або 8,6%, Чернігівській – понад 1 млн. дес., або 7,5%, та Подільській губерніях – понад 0,7 млн. дес., або 5,1%. Якщо порівняти наведені щойно показники з аналогічними показниками 60–70-х рр., то відразу ж стає помітно згадану вище тенденцію до їх вирівнювання. Так, у межах України в цілому загальна кількість землі в ринковому обігу 80–90-х років на 3,5 млн. дес., або на 34%, перевищувала показник 60–70-х років [13]. При цьому на Лівобережжі наслідки аналогічних порівнянь становили +1,3 млн. дес., або +54,2%, на Правобережжі – +1,1 млн. дес., або +39,3% і на Півдні – +1 млн. дес. або 19,6%

[14]. Як бачимо, найінтенсивніше надходження землі на ринок у 80–90-х рр. спостерігалось саме на Лівобережжі – районі, який у попередньому двадцятиріччі помітно поступався за цим показником як Правобережжю, так і Півдню України. Показовими є і зміни у співвідношенні показників окремих районів із загальноукраїнським показником. За нашими підрахунками, вони на відсотковому рівні були такими [15]:

	1863–1880 рр.	1881–1900 рр.	Різниця у (+) (-)
Лівобережна Україна	22,8%	27,1%	+4,3%
Правобережна Україна	27,4%	28,6%	+1,2%
Південна Україна	49,8%	44,3%	-5,5%
Україна (разом)	100,0%	100,0%	±00,0%

Як бачимо, і в цьому випадку наведені порівняння фіксують досить серйозну різницю у відсоткових даних кожного з українських районів по відношенню до показника загальноукраїнського. І знову ж таки, найінтенсивніше змінюється його частка перш за все у районах з діаметрально протилежними показниками. Отже, перед нами постає картина поступового вирівнювання процесу еволюції ринково-земельних відносин у різних районах України. Останнє, безперечно, було прямим наслідком утвердження капіталізованих виробничих відносин і завоювання ними провідних позицій в аграрному секторі економіки як Російської імперії в цілому, так і України зокрема.

Цікаву інформацію надає співставлення кількості землі, яка перебувала у ринковому обігу, в розрахунку на одну торгово-земельну угоду. Вона свідчить про переважання в Україні так званих дрібноземельних угод. За нашими підрахунками, із 183182 врахованих нами торгових угод на купівлю-продаж землі протягом 80–90-х рр. XIX ст. 128965 із них, або 70,4% усіх урахованих, виявилися розміром до 25 дес. і лише 54217, або 29,6%, були розміром 25 і більше десятин [16]. З 74347 врахованих угод були укладені в межах Лівобережної України, причому за розміром менше 25 дес. їх виявилось 56800, або 76,4%, а розміром 25 і більше десятин – 17547, або 23,6% всіх угод, укладених у районі в цілому [17]. В межах Правобережної України нами враховано 46700 угод, з яких 37773, або 80,9%, були за розміром менше 25 дес., а ще 8927 угод, або 19,1%, – за розміром 25 і більше десятин [18]. Нарешті, в межах Південної України із урахованих нами 62135 угод 34392, або 55,4% виявилися за розмірами

менше 25 дес. і 27743, або 44,6%, розміром 25 і більше десятин [19]. Наведені показники 80–90-х років виявилися набагато вагомішими за показники 60–70-х років. За нашими підрахунками, останні мали такий вигляд: в Україні в цілому з урахованих нами 69560 угод 43883, або 63,1%, були розміром менше 25 дес. і 25671 угода, або 36,9%, – розміром 25 і більше десятин [20]. Як бачимо, за всіма цими показниками 60–70-ті роки XIX ст. помітно поступалися показникам 80–90-х рр. Таке явище було цілком закономірним в умовах розширення українського земельного ринку. Однак при цьому на фоні цілком закономірного кількісного зростання наведених вище показників їх відсотковий еквівалент вказує на те, що в інтенсивності такого зростання відбуваються суттєві зміни. Про це свідчать, зокрема, наслідки співставлення долі дрібніших та більших торгово-земельних угод за 1863–1880 та 1881–1900 рр. у відсотках [21]. У зведеному вигляді вони будуть такими:

	Угоди розміром (у %)					
	До 25 дес.			25 і більше дес.		
	1863– 1880 рр.	1881– 1900 рр.	Різниця	1863– 1880 рр.	1881– 1900 рр.	Різниця
Лівобережжя	77,6	76,4	-1,2	22,4	23,6	+1,2
Правобережжя	54,1	80,9	+26,8	45,9	19,1	-26,8
Південь	37,4	55,4	+18,0	62,6	44,6	-18,0
Україна (разом)	63,1	70,4	+7,3	36,9	29,6	-7,3

Не важко помітити, що у 80–90-х роках відсоток дрібних угод незначною мірою знизився лише на Лівобережжі, тоді як в інших районах та у країні в цілому він помітно зріс. Враховуючи те, що Лівобережжя традиційно залишалося в Україні районом укладання найбільшої кількості дрібноземельних угод, наведені вище порівняння певною мірою також підтверджують правомірність висновку про вирівнювання темпів розвитку земельного ринку в межах України по мірі утвердження тут товарно-грошових виробничих відносин. Деякою мірою це засвідчують і середні розміри ринково-земельних угод, наведені у пропонованій нижче таблиці 1.

Середні розміри однієї угоди на купівлю та продаж землі в губерніях і районах України в 60–90-х роках XIX ст. [22]

Губернії та райони	Середні розміри угоди в десятинах та %%					
	За 1863 – 1880 рр. (у дес.)	%%	За 1881 – 1900 рр. (у дес.)	%%	Різниця (у дес.)	%%
1	2	3	4	5	6	7
Полтавська	36,3	100,0	24,7	68,0	-11,9	-32,0
Харківська	104,8	100,0	64,7	61,7	-40,1	-38,3
Чернігівська	38,4	100,0	21,6	56,3	-16,8	-43,7
Лівобережжя	47,4	100,0	30,2	63,7	-17,2	-36,3
Волинська	340,6	100,0	163,9	48,1	-176,7	-51,9
Київська	388,1	100,0	102,2	26,3	-285,9	-73,7
Подільська	493,3	100,0	132,0	26,8	-361,3	-73,2
Правобережжя	392,7	100,0	133,8	34,1	-258,9	-65,9
Катеринославська	350,6	100,0	249,8	71,2	-100,8	-28,8
Таврійська	375,2	100,0	117,7	31,4	-257,5	-68,6
Херсонська	345,8	100,0	188,2	54,4	-157,6	-45,6
Південь	355,1	100,0	171,6	48,3	-183,5	-51,7
Україна	144,8	100,0	73,0	50,4	-71,8	-49,6

Вони також засвідчують більш інтенсивне скорочення середніх розмірів торгово-земельних угод, укладених на Правобережжі та Півдні, по відношенню до району Лівобережної України. Водночас вміщена у таблиці 1 інформація фіксує і процес неухильного, ще й досить інтенсивного, скорочення розмірів торгово-земельних угод протягом 80–90-х рр. XIX ст. у всіх без винятку районах і губерніях України. Зазначимо, що аналогічний процес був характерним у цей період і для більшості губерній європейської частини Російської імперії. Як свідчать відповідні статистичні та інші джерела, головна причина такого явища полягала насамперед у дедалі зростаючій активності на земельному ринку з боку трудового селянства. На це вказували, зокрема, упорядники одного з випусків серії

"Материалов по статистике движения землевладения в России". З приводу цього автор вступної статті до одного з них О.Лосицький писав: "Что касается средней величины сделки в десятинах, то, начиная с 80-х годов, она сильно упала против 60–70-х годов (что обусловлено усилением крестьянских покупок)" [23]. Проте мусимо зазначити, що, незважаючи на активізацію ринково-земельної діяльності селянства, цей процес продовжував ще помітно стримуватися залишками напівкріпосницьких відносин і, зокрема, збереженням селянської общини.

Важливою складовою ринково-земельних відносин є вартість землі, яка знаходиться у ринковому обігу. Опрацьовані джерела засвідчують неухильне зростання капіталовкладень у земельний ринок України протягом 80–90-х рр. XIX ст. За нашими підрахунками, тут було вкладено у торгові земельні операції 1881–1900 рр. не менш як 1 млрд. 17,1 млн. російських рублів, що більше ніж у 3,5 рази перевищувало відповідні капіталовкладення 1863–1880 рр. [24]. З більш як мільярдного капіталовкладення 80–90-х років майже половина його, а точніше 456,6 млн. руб., або 44,9% всієї суми, було вкладено у земельний ринок Південної України. Ще 306,5 млн. руб. таких вкладів, або 30,1%, припадало на Лівобережну і 254 млн. руб., або 25%, – на Правобережну Україну. На губерньському рівні найбільше таких коштів припадало на Херсонську губ. – 184,1 млн. руб., або 18,1% усієї суми по Україні в цілому. Близько 151,5 млн. руб., або 14,9%, припадало на торгово-земельні операції в Катеринославській губ. Третім виявився показник Полтавської губ. – 128,8 млн. руб., або 12,7%. Решту коштів було розподілено таким чином:

Таврійська губ. – 121,1 млн. руб., або 11,9%;
Харківська губ. – 113,2 млн. руб., або 11,1%;
Київська губ. – 102,2 млн. руб., або 10,1%;
Волинська губ. – 76,7 млн. руб., або 7,5%;
Подільська губ. – 75,1 млн. руб., або 7,4%;
Чернігівська губ. – 64,5 млн. руб., або 6,3%.

Якщо порівнювати ці показники з аналогічними у попередньому двадцятиріччі, то виявимо, що у 80–90-х роках вони зросли у порівнянні з 60–70-ми рр. в межах Таврійської губ. на 2,8%, Полтавської – на 2,6%, Катеринославської – на 2,1%, Харківської – на 1,2% і Волинської – на 0,9%. У решті губерній спостерігається зменшення показників: у Подільській губ. – на 5,7%, Київській – на 2,7%, Херсонській – на 0,5% і Чернігівській – на 0,2% [25]. Отже, і тут ми бачимо одну й ту ж тенденцію до вирівнювання показників, як це ми бачили при характеристиці угод та землі в ринковому обігу. Динаміка вкладання коштів у земельний ринок свідчить також про відчутне

пожвавлення цього процесу у 90-х роках порівняно з 80-ми. Так, у межах України протягом 1881–1890 рр. таких надходжень було близько 345,7 млн. руб., а протягом 1891–1900 рр. – близько 671,5 млн. руб., тобто майже вдвічі більше [26]. Те саме спостерігалось і в окремих губерніях та районах.

Ще однією важливою складовою земельно-ринку як історичної категорії є ціна землі. Враховуючи специфіку останньої, на яку звертав свого часу увагу академік І.Ковальченко [27], для її характеристики ми мусимо користуватися середніми даними, отриманими як співвідношення землі в ринковому обігу та коштів, затрачених на її купівлю. Так робили упорядники цитованих у даній статті статистичних збірників. Так учинили і ми, вираховуючи щорічні земельні ціни для губерній та районів України. Добуті таким чином, вони свідчать про інтенсивне зростання середніх цін на землю упродовж усього післяреформеного періоду. Так, якщо середня ціна однієї десятини землі в Україні становила у 60–70-х рр. 27,14 руб., то в 80–90-х роках уже 73,78 руб. [28]. Те саме спостерігається й на рівні окремих районів та губерній. Причому найбільш інтенсивне зростання цін відбувався у 90-х роках. За нашими підрахунками, середня загально-українська ціна однієї десятини у 1881–1890-х рр. становила 51,4 руб., а вже у 1891–1900 рр. вона зростає майже до 91 руб. [29]. Великою мірою це було пов'язано з розширенням ринкової діяльності земельних банків, особливо Селянського, які за новим статутом 1895 р. отримали право купувати землю в особисту власність з її наступним перепродажем як юридичним, так і фізичним особам. Важливими факторами, які впливали на динаміку земельних цін, були місцеві особливості кожного району чи губернії, а також природні катаклізми, які траплялися, як свідчать джерела, досить часто. В досліджуваний період серед останніх слід виділити неврожаї, засухи та інші стихійні лиха. Особливо дошкульним виявився для України неврожай і наступний за ним голод 1891 р. Він повністю охопив Полтавську і Чернігівську та значною мірою Катеринославську, Харківську і Херсонську губернії [30]. У звіті Харківського губернатора за 1891 р. з цього приводу відзначалося, що прямим наслідком неврожаю стала поява в ряді повітів цингової епідемії. "Эпидемия эта в пределах Старобельского уезда, – повідомляв губернатор, – нашла вполне благоприятную почву в населении, истощенным нуждой и не обладающим достаточными пищевыми средствами, а в особенности овощами и картофелем, совершенно погибшими в минувшем году" [31]. Як наслідок, протягом кількох наступних років ціни на землю в перелічених губерніях поступово зростали.

Підсумовуючи наслідки еволюції ринково-земельних відносин протягом 80–90-х років XIX ст., насамперед відзначимо помітну інтенсифікацію і

розширення цього процесу в межах усіх дев'яти українських губерній. Як нам вдалося з'ясувати, тут протягом 1881–1900 рр., було укладено близько 189 тис. торгово-поземельних угод на купівлю-продаж землі. За це й же період у ринковому обігу побувало майже 13,8 млн. дес., на придбання яких було використано 1017,1 тис. рублів. Наведені вище статистичні дані набагато перевищували аналогічні показники 60–70-х років. Великою мірою це було пов'язано з остаточним утвердженням у 80–90-х роках нових – торгово-економічних – відносин в економіці України та їх перемоги в її аграрному секторі. Важливою особливістю даного періоду стало прилучення до земельного ринку широких мас трудового селянства, звільненого від пут тимчасовозобов'язаного стану. Ринково-поземельні відносини, хоча й повільно, але поширювались і на селянську общину. Проте остання продовжувала залишатися серйозним гальмом для участі селян-общинників у ринкових операціях, пов'язаних із землею. Про якісні зміни у подальшій еволюції земельного ринку свідчить тенденція, хоча й ледве помітна, до поступового вирівнювання темпів розвитку останнього на рівні як окремих губерній так і районів України. Це особливо видно на прикладі укладання торгово-поземельних угод та надходження землі в ринковий обіг при порівнянні їх показників за 60–70-ті та 80–90-ті роки. Слід відзначити і ще одну особливість даного періоду. А саме те, що у 80–90-х роках XIX ст. державні структури Російської імперії практично не втручалися у функціонування земельного ринку, даючи йому можливість розвиватися за власними об'єктивними законами і навіть сприяли цьому. Все вищесказане дає можливість говорити про те, що саме цей період в історії українського земельного ринку другої половини XIX і початку XX ст. виявився найбільш плідним і успішним у його еволюційному розвитку.

Література

1. Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 25. – Частина II. – С. 129.
2. Шевченко В.М. Купівля-продаж землі в Наддніпрянщині у період розкладу і кризи феодално-кріпосницького ладу // Гуржіївські історичні читання: Зб. наукових праць. – Черкаси, 2007. – С. 209–215.
3. Ковальченко І.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX вв. – М., 2004. – С. 165.
4. Див.: Волковинський В.М., Ніконова І.В. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – С. 92–135.
5. Контрреформи // Радянська енциклопедія історії України. – Т. 2. – Лестригони). – К., 1970. – С. 466.
6. Історія українського селянства: Нариси: У 2 т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 362.
7. Про характер і наслідки дискусії див.: Новое в исторической науке:

Пособие для учителя / В.И.Бовыкин, Г.М.Бонгард-Левин, В.И.Буганов и др. – М., 1984. – С. 39–48; Тюкавкина В.Г., Щагин Э.М. Крестьянство России в период трёх революций: Книга для учителя. – М., 1987. – С. 23–25; Новое в советской исторической науке / В.И.Бовыкин, Г.М.Бонгард-Левин, Е.С.Голубцов и др. – М., 1988. – С. 50–54 и др.

8. Підраховано за: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII: Погубернские итоги мобилизации земель и средние земельные цены за сорокалетие 1863–1902 г. – СПб., 1907. – Таблица I.

9. Там само.

10. Там само.

11. Там само. Розрахунки автора (В.Ш.).

12. Там само. – Таблица II.

13. Там само. Підрахунки автора.

14. Там само. Підрахунки автора.

15. Там само. Підрахунки автора.

16. Підраховано за такими джерелами: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I. – СПб., 1896. – С. 20–21; Вып. II. – СПб., 1898. – С. XX–XXI; Вып. III. – СПб., 1898. – С. XX–XXI; Вып. V. (продолжение Вып. I). – СПб., 1903. – С. XIV–XV; Вып. VI. – СПб., 1903. – С. XX–XXI; Вып. VII. – Ч. II. – СПб., 1903. – С. 26–43; Вып. XI. – СПб., 1894. – С. 6–7; Вып. XII. – СПб., 1905. – С. 50–55; Вып. XIV. – СПб., 1907. – С. 62–67; Вып. XV. – СПб., 1908. – С. 51–55.

17. Там само.

18. Там само.

19. Там само.

20. Там само.

21. Там само.

22. Таблицю 1 складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII. – СПб., 1907. – Таблицы I–II.

23. Там само. – Вып. XII. – Введение. – СПб., 1905. – С. VIII.

24. Там само. – Вып. XIII – Таблица III. Підрахунки автора.

25. Там само. Підрахунки автора.

26. Там само.

27. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX вв. – М., 1974. – С. 249.

28. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII. – СПб., 1907. – Таблица IV; Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России 1863–1908. – СПб., 1911. – Приложения. Підрахунки нашi (В.Ш.).

29. Там само.

30. Першин П.Н. Аграрная революция в России. – Книга 1. – М., 1966. – С. 47–48.

31. Російський державний історичний архів у м.Санкт-Петербурзі (РДІА), ф. 1263, оп. 2, спр. 4939, арк. 563 (зв.).